Arab undosh tovushlarida fonemalari tizimi

Alfraganus universiteti talabasi

Orifxonova Soliha Davronjon qizi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy adabiy arab tili undosh fonemalari (الصوامت, *aṣ-ṣawāmit*) artikulyatsion jihatdan yuqori darajada rivojlangan fonologik tizimni tashkil etadi. Arab tilida 28 ta asosiy grafema mavjud bo‘lsa-da, fonologik nuqtai nazardan tahlilning asosiy birligi fonema hisoblanadi. Har bir fonema o‘zining artikulyatsion o‘rni (*makhraj*), artikulyatsion usuli (*ṣifat al-ḥarf*) va fonologik funksiyasi bilan tavsiflanadi.

Mazkur tadqiqotda undosh fonemalar Xalqaro fonetik alifbo (IPA) hamda zamonaviy artikulyatsion fonetika mezonlari asosida tasniflandi.

Arab undosh fonemalarining artikulyatsion tasnifi

Artikulyatsiya o‘rni	**IPA**	**Arab grafemasi**	**Misol**
Bilabial	/b/	ب	بَيْت(*bayt* – uy)
Bilabial	/m/	م	مَاء(*mā’* – suv)
Labiodental	/f/	ف	فَم(*fam* – og‘iz)
Dental	/θ/	ث	ثَوْب(*thawb* – kiyim)
Dental	/ð/	ذ	ذَهَب(*dhahab* – oltin)
Dental (emfatik)	/ðˤ/	ظ	ظِلّ(*ẓill* – soya)
Alveolar	/t/	ت	تَاج(*tāj* – toj)
Alveolar	/d/	د	دَار(*dār* – uy)
Alveolar (emfatik)	/tˤ/	ط	طَالِب(*ṭālib* – talaba)
Alveolar (emfatik)	/dˤ/	ض	ضَوْء(*ḍaw’* – yorug‘lik)
Alveolar	/s/	س	سَمَك(*samak* – baliq)
Alveolar (emfatik)	/sˤ/	ص	صَبْر(*ṣabr* – sabr)
Alveolar	/z/	ز	زَيْت(*zayt* – yog‘)
Postalveolar	/ʃ/	ش	شَمْس(*shams* – quyosh)
Palatal	/j/	ي	يَد(*yad* – qo‘l)
Velar	/k/	ك	كِتَاب(*kitāb* – kitob)
Velar	/x/	خ	خَبَر(*khabar* – xabar)
Velar	/ɣ/	غ	غُرْفَة(*ghurfah* – xona)
Uvular	/q/	ق	قَلَم(*qalam* – qalam)
Pharyngeal	/ħ/	ح	حَقّ(*ḥaqq* – haqiqat)
Pharyngeal	/ʕ/	ع	عَلَم(ʿ*alam* – bayroq)
Glottal	/h/	هـ	هُدًى(*hudā* – hidoyat)
Glottal	/ʔ/	ء	سَأَلَ(*saʾala* – so‘radi)
Lateral	/l/	ل	لَيْل(*layl* – tun)
Trill	/r/	ر	رَجُل(*rajul* – erkak)
Nasal	/n/	ن	نُور(*nūr* – nur)

Artikulyatsion tahlil. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, arab tilining fonologik tizimi artikulyatsion murakkabligi bilan boshqa ko‘plab tillardan farqlanadi. Ayniqsa, */ħ/, /ʕ/, /q/, /x/ va /ɣ/* fonemalari

chuqur artikulyatsiya zonasida hosil bo‘lib, o‘zbek tili fonetik tizimida to‘liq muqobiliga ega emas. Shu sababli mazkur fonemalarni to‘g‘ri talaffuz qilish arab tilini o‘rganuvchilar uchun eng katta fonetik muammolardan biri hisoblanadi.

Bundan tashqari, arab tiliga xos bo‘lgan emfatik fonemalar — **/sˤ/**, **/dˤ/**, **/tˤ/** va **/ðˤ/** — talaffuz vaqtida tilning orqa qismi halqum tomonga tortilishi bilan hosil bo‘ladi. Bu hodisa qo‘shni unlilar akustikasiga ham ta'sir etib, ularning tembrini orqaroq va yo‘g‘onroq qiladi. Mazkur xususiyat arab tili fonetik tizimining o‘ziga xos belgilaridan biri bo‘lib, fonemalarning ma'no farqlovchi vazifasini kuchaytiradi.

Minimal juftliklar tahlili arab tilida fonemalarning fonologik mustaqilligini tasdiqlaydi. Masalan, **سَبَرَ** (*sabara*) va **صَبَرَ** (*ṣabara*), shuningdek **تَالَ** (*tāla*) va **طَالَ** (*ṭāla*) juftliklarida faqat bitta fonemaning almashishi yangi leksik birlikni hosil qiladi. Bu holat undosh fonemalarning semantik differensial vazifasini yaqqol namoyon etadi.

Natija: Arab tili unlilari, shadda, sukun, tanvin va IPA transkripsiyasi arab tili unli fonemalari

Arab tilida unli fonemalar (الحركات, *al-ḥarakāt*) undosh fonemalarga nisbatan son jihatidan kam bo‘lsa-da, ular so‘zlarning fonologik tuzilishi va grammatik shakllanishida muhim vazifani bajaradi. Zamonaviy adabiy arab tilida uchta asosiy qisqa unli va ularga mos uchta cho‘ziq unli mavjud. Qisqa va cho‘ziq unlilar o‘rtasidagi farq fonemik xarakterga ega bo‘lib, unli davomiyligining o‘zgarishi so‘z ma'nosini farqlashi mumkin.

Qisqa unlilar. Qisqa unlilar harakatlar orqali ifodalanadi va odatda bitta mora davomiyligiga ega.

Harakat	**IPA**	**Talaffuzi**	**Misol**
◌َ (Fatḥa)	/a/	qisqa **a**	كَتَبَ(*kataba* – yozdi)
◌ِ (Kasra)	/i/	qisqa **i**	كِتَاب(*kitāb* – kitob)
◌ُ (Ḍamma)	/u/	qisqa **u**	كُتُب(*kutub* – kitoblar)

Fonetik tahlil shuni ko‘rsatadiki, fatḥa markaziy ochiq unli, kasra old qator tor unli, ḍamma esa orqa qator tor unli sifatida tavsiflanadi. Ushbu unlilar undosh fonemalarning akustik xususiyatlariga ham ta'sir ko‘rsatadi.

Cho‘ziq unlilar. Cho‘ziq unlilar qisqa unlilarning ikki mora davom etuvchi variantlari bo‘lib, ular alif (ا), yā’ (ي) va wāw (و) harflari orqali ifodalanadi.

IPA	**Grafema**	**Misol**	**Ma'nosi**
/aː/	ا	قَالَ(*qāla*)	aytdi
/iː/	ي	كَبِير(*kabīr*)	katta
/uː/	و	نُور(*nūr*)	nur

Minimal juftliklar tahlili cho‘ziqlikning fonologik ahamiyatini tasdiqlaydi. Masalan:

- قَلْب(*qalb* – yurak)
- قَالَ(*qāla* – aytdi)

Bu misollarda unli davomiyligining o‘zgarishi yangi leksik birlikni hosil qiladi.

Shadda (الشدة). Shadda arab yozuvidagi eng muhim fonetik belgilaridan biri bo‘lib, undosh fonemaning ikki marta talaffuz qilinishini, ya'ni geminatsiyasini bildiradi. IPA transkripsiyasida bu hodisa undoshning ikki marta yozilishi yoki cho‘ziq undosh sifatida ifodalanadi.

So‘z	**IPA**	**Ma'nosi**
دَرَسَ	/darasa/	o‘rgandi
دَرَّسَ	/darrasa/	o‘qitdi

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, shadda grammatik va semantik jihatdan mustaqil fonologik vosita hisoblanadi. Ayniqsa fe'l vaznlarida shadda yangi grammatik ma'nolarni yuzaga keltiradi.

Sukun (السكون). Sukun undosh fonemadan keyin unli tovush kelmasligini bildiruvchi diakritik belgidir. U bo‘g‘in tuzilishining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Misollar:

So‘z	**IPA**
يَكْتُب	/jaktubu/
اِسْم	/ism/

Fonologik jihatdan sukun bo‘g‘inning yopiq yoki ochiq bo‘lishini belgilaydi hamda talaffuzning ritmik tuzilishini shakllantiradi.

Tanvin (التنوين). Tanvin so‘z oxiridagi noaniqlikni ifodalovchi fonetik hodisa bo‘lib, qisqa unlidan keyin /n/ fonemasining qo‘shilishi orqali yuzaga keladi.

Belgisi	**IPA**	**Misol**
ـً	/an/	كِتَابًا(*kitāban*)
ـٍ	/in/	كِتَابٍ(*kitābin*)
ـٌ	/un/	كِتَابٌ(*kitābun*)

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tanvin nafaqat fonetik, balki morfologik vazifani ham bajaradi. U otlarning noaniq holatini ifodalashda muhim grammatik vosita hisoblanadi.

Xalqaro fonetik alifbo. Arab tili fonemalarini xalqaro miqyosda bir xil standart asosida ifodalash uchun **International Phonetic Alphabet (IPA)** qo‘llaniladi. IPA tizimi har bir fonemani yagona belgi bilan ifodalash imkonini beradi va talaffuzni aniq tavsiflashga xizmat qiladi.

Arabcha	**IPA**
ب	/b/
ت	/t/
ث	/θ/
ج	/d͡ʒ/
ح	/ħ/
خ	/x/
د	/d/
ذ	/ð/
ر	/r/
ز	/z/
س	/s/
ش	/ʃ/
ص	/sˤ/
ض	/dˤ/
ط	/tˤ/
ظ	/ðˤ/
ع	/ʕ/
غ	/ɣ/
ف	/f/
ق	/q/
ك	/k/
ل	/l/

Arabcha	IPA
م	/m/
ن	/n/
هـ	/h/
و	/w/
ي	/j/
ء	/ʔ/

IPA transkripsiyasidan foydalanish arab tilini chet tili sifatida o‘qitishda, talaffuzni standartlashtirishda va fonetik tadqiqotlarni xalqaro ilmiy hamjamiyat bilan uyg‘unlashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari arab tili tovush tizimining fonetik va fonologik jihatdan yuqori darajada tizimlashgan til hodisasi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Arab tili fonemalari nafaqat artikulyatsion murakkabligi, balki ma'no farqlashdagi funksional ahamiyati bilan ham boshqa ko‘plab tillardan ajralib turadi. Olingan natijalar klassik arab tilshunosligi hamda zamonaviy fonetika va fonologiya nazariyalari bilan qiyoslanganda ularning asosiy xulosalari o‘zaro uyg‘un ekanligi kuzatildi.

Klassik arab tilshunosligida tovushlar masalasi ilk bor tizimli ravishda Sibawayhning *Al-Kitāb* asarida yoritilgan. Olim undoshlarning hosil bo‘lish o‘rni (*makhārij al-ḥurūf*) va artikulyatsion xususiyatlarini batafsil tavsiflab, har bir tovushning nutq apparatidagi o‘rnini ilmiy asosda izohlagan. Ushbu tadqiqot natijalari ham fonemalarni aynan artikulyatsion mezonlar asosida tasniflash eng maqbul yondashuv ekanligini ko‘rsatdi. Ayniqsa, halqum, hiqildoq va uvulyar fonemalarning alohida guruh sifatida ajratilishi Sibawayh tomonidan ilgari surilgan qarashlarning zamonaviy fonetika nuqtai nazaridan ham dolzarbligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, Ibn Jinni tovushlarning fiziologik hosil bo‘lish jarayoniga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, fonemalarning artikulyatsion xususiyatlari ularning fonologik vazifasi bilan uzviy bog‘liq. Tadqiqot davomida olingan natijalar ham aynan shu nazariyani qo‘llab-quvvatlaydi. Masalan, **/s/** va **/sˤ/** yoki **/t/** va **/tˤ/** fonemalari artikulyatsiya jihatidan yaqin bo‘lsa-da, ular fonologik tizimda mustaqil birlik sifatida ma'no farqlash vazifasini bajaradi. Demak, artikulyatsion farq fonologik oppozitsiyani yuzaga keltiruvchi asosiy omillardan biridir.

Zamonaviy arab tilshunoslari, jumladan Tamam Hassan va Kamal Bishr, arab fonologiyasini strukturaviy va funksional yondashuv asosida izohlaydilar. Ularning tadqiqotlarida fonemalar til tizimining funksional elementlari sifatida baholanadi. Mazkur maqolada minimal juftliklar asosida olib borilgan tahlillar ham aynan fonemalarning funksional tabiatini tasdiqlaydi. Ayniqsa, emfatik undoshlarning mavjudligi arab tilining fonologik tizimini boshqa semit tillari hamda hind-yevropa tillaridan ajratib turuvchi muhim belgidir.

Natijalarni zamonaviy xalqaro fonetika maktabi vakillari qarashlari bilan taqqoslash ham muhim ilmiy xulosalarni beradi. Daniel Jones ishlab chiqqan fonema nazariyasi va Xalqaro fonetik alifbo (IPA) tizimi arab fonemalarini standartlashtirilgan shaklda ifodalash imkonini yaratdi. Tadqiqot davomida IPA transkripsiyasidan foydalanish arab tilidagi murakkab fonemalarni aniq tavsiflash va boshqa tillar tovush tizimi bilan qiyoslash uchun qulay vosita ekanligi aniqlandi.

Xuddi shuningdek, Peter Ladefoged artikulyatsion fonetika bo‘yicha olib borgan tadqiqotlarida nutq organlari harakati va akustik parametrlarni birgalikda tahlil qilish zarurligini ta'kidlaydi. Mazkur tadqiqotda ham halqum va emfatik undoshlar nafaqat artikulyatsion, balki akustik xususiyatlari asosida tavsiflandi. Bu esa arab tili tovush tizimini kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

John C. Catford fonetik hodisalarni fiziologik nuqtai nazardan izohlab, har bir fonemaning artikulyatsion mexanizmini ilmiy asosda tavsiflagan. Tadqiqot natijalari ayniqsa ***/ħ/, /ʕ/, /x/, /ɣ/*** *va* ***/q/*** fonemalarining hosil bo‘lish mexanizmi Catford tavsiflagan artikulyatsion tamoyillar bilan mos

kelishini ko‘rsatdi. Shu bois arab tilini o‘qitishda nazariy tavsif bilan bir qatorda amaliy artikulyatsion mashqlardan foydalanish muhim hisoblanadi.

Arab tilini o‘zbek auditoriyasida o‘qitish nuqtai nazaridan tadqiqot natijalari alohida amaliy ahamiyatga ega. O‘zbek tili fonetik tizimida halqum undoshlari va emfatik fonemalarning mavjud emasligi sababli talabalar ko‘pincha ***/ħ/ ni /h/, /ʕ/*** ni esa tushirib qoldirish yoki oddiy unli bilan almashtirish holatlari kuzatiladi. Xuddi shuningdek, ***/q/ va /k/, /s/ va /sˤ/, /d/ va /dˤ/*** fonemalari o‘rtasidagi farqlarni to‘g‘ri talaffuz qilishda ham muayyan qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ushbu holat arab tili fonetikasi bo‘yicha maxsus mashqlar tizimini ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari arab tilini o‘qitishda IPA transkripsiyasidan foydalanish samarali metodik vosita ekanligini ham tasdiqlaydi. IPA yordamida talaba fonemaning grafik shaklidan ko‘ra uning haqiqiy talaffuzini osonroq anglaydi. Ayniqsa, xorijiy auditoriyalar uchun ishlab chiqiladigan darsliklarda IPA belgilaridan foydalanish talaffuzdagi xatolarni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

Mazkur tadqiqot ayrim cheklovlarga ham ega. Birinchidan, tahlil zamonaviy adabiy arab tili fonologik tizimi bilan chegaralandi va arab lahjalari (dialektlari) qamrab olinmadi. Ikkinchidan, maqolada eksperimental akustik o‘lchovlar (masalan, spektrogramma yoki formant tahlillari) amalga oshirilmadi. Shu sababli kelgusidagi tadqiqotlarda laboratoriya fonetikasi usullaridan foydalanish, arab lahjalari fonetik tizimini qiyosiy o‘rganish hamda o‘zbek auditoriyasida eksperimental talaffuz tadqiqotlarini olib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari klassik arab tilshunosligi va zamonaviy fonetika nazariyalari o‘rtasida uzviy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Arab tili tovush tizimi artikulyatsion, akustik va fonologik jihatdan mukammal tizim bo‘lib, uni o‘rganishda tarixiy meros, zamonaviy fonetika yutuqlari va amaliy til o‘qitish metodlarini uyg‘unlashtirish ilmiy hamda metodik jihatdan eng samarali yondashuv hisoblanadi.

Xulosa

Mazkur maqola arab tili tovush tizimi (Asvot al-Arabiyya – أصوات العربية)ning fonetik va fonologik xususiyatlarini zamonaviy tilshunoslik yondashuvlari asosida kompleks tahlil qilishga bag‘ishlandi. Olib borilgan tadqiqot natijalari arab tilining tovush tizimi artikulyatsion aniqligi, fonologik mukammalligi va funksional barqarorligi bilan dunyo tillari orasida alohida o‘rin egallashini ko‘rsatdi. Arab tilidagi undosh va unli fonemalar nafaqat nutqning fonetik tuzilishini, balki so‘zlarning leksik hamda grammatik ma'nolarini farqlashda ham muhim vazifani bajarishi aniqlandi.

Maqola davomida undosh fonemalar artikulyatsion o‘rni va hosil bo‘lish usuliga ko‘ra tizimli ravishda tasniflandi. Halqum (**/ħ/**, **/ʕ/**), uvulyar (**/q/**), velar (**/x/**, **/ɣ/**) hamda emfatik (**/sˤ/**, **/dˤ/**, **/tˤ/**, **/ðˤ/**) fonemalar arab tilining eng o‘ziga xos fonetik birliklari ekanligi ilmiy dalillar asosida ko‘rsatildi. Mazkur fonemalarning artikulyatsion murakkabligi va akustik xususiyatlari ularni boshqa ko‘plab tillardan ajratib turadigan muhim belgi hisoblanadi.

Shuningdek, qisqa va cho‘ziq unlilar, shadda (الشدة), sukun (السكون), tanvin (التنوين) hamda hamza (الهمزة) kabi fonetik hodisalarning fonologik tizimdagi o‘rni tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari ushbu birliklarning nafaqat talaffuzni, balki grammatik shakllanish va ma'no farqlash jarayonlarini ham belgilashini tasdiqladi. Minimal juftliklar tahlili fonemalarning mustaqil fonologik birlik sifatidagi vazifasini yaqqol namoyon etdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

Owens, J. (2013). *The Oxford handbook of Arabic linguistics*. Oxford University Press.

Ryding, K. C. (2005). *A reference grammar of Modern Standard Arabic*. Cambridge University Press.

Sībawayh. (1988). *Al-Kitāb* (A. M. Harun, Ed., Vols. 1–5). Maktabat Al-Khanji. (Original work published ca. 8th century)

Versteegh, K. (1997). *The Arabic language*. Edinburgh University Press.

Versteegh, K. (2014). *The Arabic language* (2nd ed.). Edinburgh University Press.

Watson, J. C. E. (2002). *The phonology and morphology of Arabic*. Oxford University Press.

Wright, W. (1896). *A grammar of the Arabic language* (3rd ed., Vols. 1–2). Cambridge University Press.

Al-Ani, S. H. (1970). *Arabic phonology: An acoustical and physiological investigation*. Mouton.

Haywood, J. A., & Nahmad, H. M. (1965). *A new Arabic grammar of the written language*. Lund Humphries.

Badawi, E., Carter, M. G., & Gully, A. (2004). *Modern written Arabic: A comprehensive grammar*. Routledge.

Carter, M. G. (2004). *Sibawayhi*. I.B. Tauris.

Ferguson, C. A. (1956). The emphatic l in Arabic. *Language, 32*(3), 446–452.

Habash, N. (2010). *Introduction to Arabic natural language processing*. Morgan & Claypool Publishers.

Holes, C. (2004). *Modern Arabic: Structures, functions, and varieties* (Rev. ed.). Georgetown University Press.

International Phonetic Association. (1999). *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge University Press.